

ЧЛАНЦИ

Академик Бранко ПАВИЋЕВИЋ*

БОГИШИЋЕВЕ ПРИПРЕМЕ ЗА ИЗРАДУ ОПШТЕГ ИМОВИНСКОГ ЗАКОНИКА ЗА КЊАЖЕВИНУ ЦРНУ ГОРУ

I

У вријеме кад је ступио на дужност професора Новоросијског универзитета у Одеси, крајем 1869, Валтазар Богишић је већ био познат правничким круговима Беча и Берлина, а уживао је и запажен углед међу правним теоретичарима и историчарима права у словенским културним центрима: Варшави, Петрограду, Москви, Кијеву, Одеси, Прагу, Загребу и Београду. До тада је био публиковао невелик број научних радова из једне доста непроучене правно-социолошке области. Садржај ових дјела брзо је побудио пажњу словенских и германских правничких кругова јер је у научни живот словенског свијета ступао један стваралац широке правничке и историчарске ерудиције.

Крајем шездесетих година Валтазар Богишић је важио за истакнутог стручњака „једне од најважнијих области правничке науке“ – историје права. Он је тада на сажет начин и означио њезин метод и предмет, рекавши да она „изучава и излаже правне појмове у њиховом генетичком реду и облицима, како се јављају, и измјењују у пространству и времену“ и изучава „њихову каузалну везу и узроке њихова развитка или релативног заостајања, у томе или другоме правцу“.

Научна материја која је подстицала стваралачку страст Валтазара Богишића пуних неколико деценија интересовала је правну теорију још од оних тренутака кад су антички правници изложили своје схватање о томе шта осим закона може вршити улогу извора права. То је и био један од разлога који су Богишића натјерали да приступи тако темељитим проучавањима латинског језика и римског права, досежући у

---

* Аутор је редовни члан Црногорске академије наука и умјетности, Подгорица.

томе задивљујући ступањ. Проучавајући на сличан начин и наслеђе које су нам оставили глосатори, Богишић се релативно сигурно кретао кроз сложenu социјалну, економску, правну и уопште духовну материју нововјековне историје Европе, у којој су се јављали истакнути теоретичари и формирале теорије, што су својим тумачењима покушавали да пруже одговоре на питање који од смјерова материјалног и духовног развоја треба изабрати да би се најпотпуније заштитило право човјека и осигурао интерес заједнице. Све те, у мањем или већем опсегу, занимљиве концепције, изложене у познатим дјелима: енглеских, француских, њемачких, холандских и других мислилаца XVII и XVIII стољећа полазиле су од премисе да закон треба да заштити човјека од закона, од државе и од владара. Ова основна карактеристика закона и обичаја све се више учвршћивала с даљим историјским развојем.

Није требало посебних материјалних и духовних подстицаја да би се употпунила и обогатила сазнања о „Основним црпџама филозофије права“, онако како их је Хегел сагледао још 1821. године, ослањајући се на дотадашње богато наслеђе европске теорије и државне праксе. Њемачка тада постаје отаџбина великих правних теоретичара, а Берлински универзитет стециште гдје ће се окупљати ствараоци из области права, чији су радови битно утицали на даљи развој читаве европске правне теорије и филозофије права. Да би се теорија права развила до мјере коју је наметао развој Европе, требало је подврћи систематским анализама и критичким преиспитивањима богато наслеђе што у строгом смислу спада у сферу неписаног права. У том погледу, посебно је мјесто заузео истакнути њемачки правник Георг Фридрих Пухта.

Строго узевши, Валтазар Богишић је као правни теоретичар и правни историчар досљедан ученик Пухте, исто као што су то били и (Богишићеве учитељи): Савињи, Мађојевски и други.

За разлику од неких дотадашњих правних теоретичара, који су држали да обичајно право извире из самог обичаја, тј. из саме навике да се неко правило примјењује континуирано и за дуже вријеме, услед чега и постаје обавезујућим, Пухта је такву интерпретацију поколебао тврђњом да правило обичајног права може бити прихваћено само онда ако извире из народног живота и народног духа. Слично мишљење али само у извјесном смислу истакао је и Пухтин сљедбеник Савињи.

Анализирајући европску правну теорију, Богишић је брзо запазио да су Пухтине интерпретације најдосљедније примјењиване у правној науци и пракси Русије. У том погледу се посебно истицао познати руски стручњак за грађанско право Димитрије Иванович Мејер, а затим Калачов, па Чубински и други.

Сви сљедбеници Пухтине школе, а међу њима и Валтазар Богишић, заступали су мишљење да у случајевима кад дође до сукоба закона и обичаја, што се, иначе, често сусретало у пракси, треба приступити тзв. интерпретацијама. Расправљајући о томе у својој иначе запаженој студији *О значају правних обичаја*, Богишић је дао задивљујућа теоријска објашњења.

Годину дана по објављивању овог дјела, изашла је и Богишићева

расправа *Найуџиак за описивање њравнијех обичаја који живе у народу* (у издању Југославенске академије наука, Загреб 1867), у којој је посебно значење дао правним обичајима код Срба и Хрвата.

Концепције, изложене у наведеним расправама, скренуле су на себе пажњу руских водећих правника. Од тада му пристижу позиви за професуру на неколика водећа универзитета у Царству. На крају је одлучио да прихвати понуду Новоросијског универзитета. Ту је и отпочео своју недугу али зато богату универзитетску каријеру. Само приступно предавање, публиковано касније у Петрограду, изазвало је интересовање у свим водећим научним и универзитетским центрима словенских земаља. Богишићеве идеје и научне концепције су показале шта словенски историчари треба да имају, у првом реду, на уму приликом изучавања права, на шта посебно да концентришу пажњу у анализи закона „према којима право настаје, живи, мијења се и умире“. Показало се да је Богишић својим концепцијама изложеним у приступној бесједи превазишао у много чему и неке своје учитеље, посебно неке истакнуте пољске учењаке.

II

Ту, у Одеси, у научним и наставним круговима на Новоросијском универзитету, Богишић је осјетио да је ступио на право мјесто и да ће му на тој високошколској установи бити створени услови да реализује свој животни циљ.

Богишић је искористио прилику да на Кавказу започне истраживања о патријархалним организацијама кавкаских народа, њиховом социјалном систему, устројству, друштвеним нормама и правним обичајима. Компаративни метод у испитивањима старих заједница и њихових правних обичаја за њега је било правило којег се досљедно придржавао да би дошао до потпунијих одговора на многе дилеме што су неке старе институције социјалног живота наметале историчару словенских права.

У Одеси се Богишић сусретио с истакнутим народним прваком Јужне Херцеговине, вођом неколика устанка из педесетих и шездесетих година XIX стољећа, – Луком Вукаловићем. У дугим разговорима с херцеговачким Гарибалдијем, изванредним познаваоцем народног живота и обичаја у Херцеговини, Богишић је дошао до многих драгоцених података. Њих је обилато искористио за своје дјело *Зборник садашњих њравних обичаја у Јужних Словена* (Споменик ХСГ, 142).

Док је у Одеси смишљао планове како и којим путем да усмјери даља научна истраживања, Богишић је почетком 1872. добио званично обавјештење Варшавског универзитета да му је осигурана катедра за историју словенских права. То је, у ствари, био службени позив о коме се требало одмах изјаснити. Колико га је ово изненадило толико га је и одушевило. Варшавски универзитет је тада био познат као једно од најавторитативнијих научних средишта за проучавање права код Словена; његова научна традиција у овој области чинила га је привлачнијим од било ког универзитетског центра у читавом словенском свијету. Пред

Богишићем су се отварале могућности за изградњу блиставе професорске каријере, и то у средини са којом се мало која могла упоредити.

Док је Богишић правио планове о промјени боравка и радне средине, крајем августа 1872. црногорски владар, књаз Никола упутио је писмо руском генералном конзулу у Дубровнику А. С. Јонину, молећи га да влади у Петрограду прослиједи захтјев о ангажовању Валтазара Богишића на изради једног „доброг земаљског законика, који би се имао саставити, сходно потребама, околностима, осјећањима, традицијама и обичајима, постојећим у овој књажевини“. Настављајући да у том смислу образлаже своју молбу, књаз је истицао да би се „закоником определили и утврдили различити одношаји према владару, земљи и породицама, да би се тим начином кредит ове мале, али слободне државице, пред очима околних земаља уздигао и учврстио, а пред Европом да би се оправдао онај досадашњи пријекор с неуређених земаљских закона“. У том смислу, књаз је затражио од Јонина да утиче на царску владу како би се што прије упутио у Црну Гору „садашњи професор на Одеском свеучилишту г. Валтазар Богишић“, познат „по својем опширном и уопште признатом јуридикском знању“.

Јонин је књажеву молбу одмах прослиједио Азијатском департману руског Министарства иностраних послова.

Књаз Никола није могао ни слутити 1872. да ће његов захтјев руској влади, у ствари, бити један од најзначајнијих државноправних подухвата предузетих у Црној Гори под крај XIX стољећа. Он је, вјероватно, само прагматично очекивао да ће великом научнику поћи за руком да састави један грађански законик за Црну Гору, чији ће садржај одговарати духу народа и земаљским обичајима и, с друге стране, да се његове одредбе неће наћи у колизији с општим принципима европске јуридикске науке. Књаз није претпостављао ни то да ће Богишић превазићи сва та очекивања и створити кодекс од капиталног значаја и за правну теорију и правну праксу. Општи имовински законик за књажевину Црну Гору оцијењен је не само као правни споменик од значаја за проучавање правног живота и правне мисли Црногораца већ и као прворазредан извор за истраживање црногорског етичког наслеђа, будући да је на овом простору, као, уосталом, и у неким другим зонама европског патријархалитета, било до савршенства изграђено јединство права и морала. А књаз Никола као да је предосјетио да је наступио посљедњи тренутак да се то богатство духовног живота сабере, подвргне критичкој обради, а покољењима остави оно што се није смјело заборавити као наслеђе и једног времена и једног историјског простора.

Два позива, упућена готово истовремено, на двије дужности, сличне по свом основном карактеру, али и у много чему различите, поставиле су великог научника у положај да се брзо одлучи за избор смјера у својој каријери. Катедра историје словенских права на универзитету, какав је био Варшавски, отварала му је изгледне шансе за даље проучавање историје словенских правних система и њихову популаризацију, али и понуда да се прихвати дужности кодификатора грађанског права у Црној Гори – такође је имала не мале чари за пасионираног истражи-

вача. Приликом одлучивања важна је, добрим дијелом, била и чињеница да је Богишић био руски држављанин, па је према сугестији царске владе био дужан да се односи као према обавезујућој препоруци. Поред бројних предности које му је варшавска професура нудила, постојала је још и једна чисто егзистенцијалне нарави. Наиме, на разним универзитетима пространог Руског Царства сви универзитетски професори стицали су право на пензију послџе 25 година непрекидног рада, али њезин износ није прелазџо суму од 1.200 златних рубаља годишње. Варшавски универзитет је у том погледу чџнио изузетак; на њему је рок за стицање права на пензију био 20 година, а пензијски износ 3.000 рубаља годишње, с правом повећања од 25% на сваких пет година. Богишићу тада, заџста, није било право што је материјална накнада за рад на Варшавском универзитету далеко премашивала суму коју му је царска влада нудила као новчани еквивалент за рад на припреми црногорског грађанског кодекса. Али, пошто је темељно размислио, пошао је од увјерења да ће му се у Црној Гори пружити шанса да на извору једног специфичног а богатог правног живота проучи све слојеве и институције обичајног права и да то стави на увид европској и свјетској правној науци – без двоумљења се ријешџо за одлазак на Цетиње.

На почетку, кад се одлучивао о избору између двије понуђене дужности, Богишић није ни слутио да ће његов посао на кодификацији потрајати више од 15 година и да ће Прво издање кодекса бити изгласано тек 1888. Предвиђао је, ипак, да ће рад на тако грандиозном подухвату потрајати дуго, знајући колико је времена изискивао посао на припреми других кодификаторских дјела европске правне праксе, али није очекивао да ће и њему за то бити потребно готово два десетљећа. Та га извјесност ипак није ни мало збуњивала. Кад се већ одлучио, ушао је у посао ријешен да га приведе крају. У том погледу наишао је на разумијевање код одговорних чџнилаца руске владе. Први се о томе изјаснио, и то веома категорично, руски генерални конзул у Дубровнику Јонин у писму П. Н. Стремоухову (16/28. VIII 1872), износећи мишљење да се гласовитом правнику пружила изузетна прилика да „споји теоријску науку с праксом и да састави законе који ће помоћи Црној Гори да се развија, а не да јој заустављају развој, као што се то дешава са законима писаним на основу апстрактне теорије права, позајмљеним од других народа или других времена“. Јонин је, при томе, свакако, мислио на Србију која је, прихватајући аустријски грађански законик из 1844, осудила себе на стагнацију у области грађанског права. Настављајући даље да образлаже своје становиште, Јонин је наглашавао да је „У Црној Гори, коначно, теже него у било каквој другој земљи припремити закон, који би задовољио апстрактну и логичку правду, а да при томе не нарушава оно самобитно и патријархално право и обичаје који су до дана данашњег чџнили њезину снагу“. Убрзо ће се показати колико је заузимање руске владе и руске дипломатије било судбоносно у даљим напорима за унапређење државно-правног устројства Црне Горе. У ствари, тешко је пронаћи политички потез руске царске владе у скоро двовјековним богатим политичким односима Русије с Црном Гором који

се по свом историјском значењу и посљедицама може сврстати у исти ред са одлуком о слању Валтазара Богшића на Цетиње 1872.

Књаз Никола је вршио притисак на руског генералног конзула да се убрза одлука о Богишићевом упућивању у Црну Гору. Под сам крај 1872. вођен је у том смислу један разговор на коме је донесено заједничко рјешење да се по доласку професора у црногорску пријестоницу образује једна државна комисија „од четири сенатора“ „под предсједништвом самог Богишића“, и да она одмах започне посао. Комисији је требало да буде стављен на располагање сав апарат власти (у консултативне сврхе), почев од Сената и сенатора, војвода и племенских капетана.

Крајем децембра 1872. јавио је П. Н. Стремоухов генералном конзулу у Дубровнику да је слање професора Богишића у Црну Гору, на трошак царске владе, још један доказ „неисцрпне благонаклоности Његовог величанства ... и спремност наше владе да учествује у свему што може да служи на корист и добробит Црне Горе“. Сам Богишић је био поласкан „свечаним признањем“, исказаним приликом саопштења царске владе о његовом именовану за научног руководиоца грандиозног пројекта о кодификацији црногорског грађанског права. Додуше, Богишић тада није скривао и „убјеђење да је тешко извршити предложени задатак“. Приликом првих разговора с представницима руске владе, није пропустио а да им не укаже на чињеницу да је био „унекoliko збуњен тиме што се све то припремало некако мимо њега“, јер му је службена обавеза саопштена „без претходног позива од стране самог књаза“.

Руска влада је препоручила неке припремне радње које је ваљало спровести у дјело прије него Богишић започне посао. Одговорни чиниоци у Министарству народне просвјете и у Азијатском департману, поред осталог, сматрали су да би ваљало уложити напор како би се приволио и Јован Сундечић да се стави на располагање Богишићу. Руски дипломати су одраније знали да је Сундечић врстан познавалац не само политичких прилика у Монархији, већ и правног живота и правних обичаја у појединим њеним областима и покрајинама. Чим је ова препорука пристигла из Петрограда, обављен је о томе и разговор с књазом Николом и овај се без резерве сагласио с таквом комбинацијом. Убрзо затим, упућен је и позив Сундечићу. Он га је без двоумљења прихватио, исказујући том приликом и неке приговоре на дотадашње књажево понашање. Уосталом, руској дипломатији је било познато да је против Сундечића вођена права кампања у Београду и да га је српска влада окривљавала као једног од подстрекача црногорско-српских несугласица.

III

Почетком 1873. Богишић је кренуо за Црну Гору. На путу се задржао у Бечу три недјеље и то је искористио за рад у аустријским архивима и библиотекама. Жеља му је била да провјери поједина схватања, изложена у припремљеним рукописима, да би „довео у систем правне обичаје Јужних Словена“, које је био сакупио „у току посљедњих

седам-осам година“, што му је било неопходно за послове у Црној Гори. При поласку из Одесе, заносио се мишљу да ће читав тај припремни посао обавити у Прагу, али су га неке околности у томе омеле.

Из Беча је отпутовао у Венецију. Имао је намјеру да се тамо задржи („закопа“) у Архиви ди Фрери (Archivio di Freri). Богишић је, међутим, овога пута свој боравак у Млецима морао прије времена да оконча, јер је књаз Никола затражио његов хитан долазак на Цетиње.

На путу за Црну Гору задржао се краће вријеме у Задру. Ту се сусрео са Сундечићем и обавио прелиминарне договоре, неопходне за њихов рад у Црној Гори.

Богишић је знао да замишљени подухват на кодификацији црногорског грађанског права има изузетан значај за „правну цивилизацију“ уопште, па су и његове припреме потпуно одговарале таквим схватањима. Прије почетка било каквог ширег програма, сматрао је да треба саставити детаљна упутства и за себе и за своје најближе сараднике. У њима је назначио сваку радњу коју је ваљало предузети. У писменом реферату, спремљеном за директора Азијатског департмана П. Н. Стремоухова, све је те обавезе сврстао у три основне задаће. У прву су спадали истраживачки послови на територији саме Књажевине, у другу напори у изградњи основних начела којих се требало придржавати у формулисању појединих правних институција, док је трећи дио замишљеног плана представљао обавезу писања самог законика.

Образлажући замишљене идеје, и то оним редом како их је на самом почетку изложио, Богишић је сматрао да се само тим путем може доћи до коначног текста, који је требало да се у педантном стилском, језичком и правном брушењу доведе до коначне верзије. Посебну бригу задавало му је систематско изучавање најбитнијих елемената који су пресудно утицали на формирање разних видова „јуридичког бића“ црногорског народа. А да би све те елементе открио и одредио њихово мјесто у систему обичајно-правне праксе код Црногораца и њихових непосредних сусједа, Богишић је саставио специјални „Упитник“ (Questionnaire) за припремање анкете. Упитник је требало послати сваком иоле бољем познаваоцу народних схватања, обичаја и права у Црној Гори, Боки Которској, Сјеверној Албанији и Херцеговини. Он је садржавао врло прецизна питања из административног, црквеног, економског, социјалног и културног живота. Одговоре је, такође, требало систематизовати по областима, али послије претходне провјере од стране најбољих познавалаца правних и друштвених односа у Црној Гори и њезином сусједству. А Цетиње је тада заиста било истинско стјециште народних вођа и добрих познавалаца друштвеног живота и народних обичаја.

Богишић је одмах по доласку на Цетиње започео прелиминарне разговоре с књазом Николом. У току тих разговора постигнута је сагласност да сви органи земаљске власти, од највиших до најнижих, пруже могућност приспјелом професору да несметано обавља сва неопходна истраживања и да му се ставе на располагање архиве свих државних институција. Књаз је, истовремено, донио одлуку да са Бо-

гишићем непосредно сарађују: војвода и сенатор Ђуро Матановић, сердар и сенатор Јоле Пилетић и стари сенатор Видо Бошковић. А за област Албаније и Херцеговине одговоре је требало да дају војвода Ђуро Церовић и војвода Марко Миљанов. Нека објашњења и податке из сфере канонског права требало је да пружи архимандрит Љубиша, док је тумачења за правни живот у сусједним покрајинама Монархије давао Јован Сундечић. Круг Богишићевих сарадника се стално проширивао, па је у том погледу касније требало користити и помоћ: сина Луке Вукаловића (Богдана), Милоша Средановића, Илије Говедарице, попа Марка Пејовића, Нићифора Дучића, Илије Рамадановића, Јагоша Радовића, Марка Драговића, Риста Поповића, Стевана Поповића – Јабучанина, Томаша Вукотића, И. Поповића, В. Поповића, Ј. Лазовића и других.

Напоредо с радом на анкети Богишић је почео систематски преглед архива централне судске институције и других државних установа. По његовом налогу извршени су преписи неких занимљивих пресуда Правитељствујушћег сената. Благодаречи тој чињеници оне се данас налазе (у препису) у архивалијама његове богате оставштине у Цавтату.

За посао на кодификацији био је од великог значаја први Богишићев сусрет с књазом Николом. Од тог тренутка цијенио је да ће му помоћ црногорског владара бити од непроцјењивог значаја, те је због тога користио сваку прилику да са њим води дуге разговоре. Иако млад човјек, књаз Никола је био добар познавалац материје која је испуњавала круг Богишићевог научног интересовања. Он је добро знао нарав и обичаје свог народа, његове навике и предрасуде, правна схватања и моралне норме које су га и подстицале и кочиле, и, на крају, народну склоност да лако прихвата нове идеје и схватања. У изграђивању потпунијег историјског портрета књаза Николе, мало је историчара који су истицали до праве мјере не само књаз Николину несумњиву заслугу у избору Валтазара Богишића колико и факт да је он (књаз) својим поузданим одговорима и објашњењима знатно олакшао великом ствараоцу јединствену прилику да брже и потпуније уочи специфичне црте неких етапа развоја правног живота Црногораца. Ово признање књазу Николи одао је сам Богишић.

У разговорима с књазом Богишић је стално понављао предлоге изложене својевремено у познатом писму Стремоухову. Држећи се увјерења да његов посао треба у првом реду да полази од програма да кодификаторски посао треба у првом реду да полази од јасно изложене премисе да будући кодекс не може нити смије занемаривати „главна схватања која господаре у науци“ Европе и свијета и „легислативној пракси европских народа“, „укључујући ту прије свега и словенске земље“. При томе је стално требало имати на уму потребу да се „ни једног момента не испушта крајња специфичност законодавног субјекта, тј. Црну Гору и Црногорце“. Да би дубље ушао у суштину црногорске судске праксе, Богишић је, по књажевом одобрењу, присуствовао и сједницама Сената, кад год је за то изразио жељу, и обишао сједишта свих 45 капетанских судова. У току овако широког увида у рад судских органа, није занемаривао ни систематско проучавање дотадашњих црногор-

ских законика, почев од Стеге (1796), Законика Петра I (1798–1803) до Законика Данила I (1855). Стављајући црногорске законике у исти ред са сличним споменицима старих епоха (*Leges Barbarorum* и са *Законом цара Сџефана Душана*), Богишић није довољно истакао чињеницу да су ранији црногорски законици уводили Црну Гору у грађанску епоху и да више садрже институције новог времена него што изражавају обичајно-правна начела кроз која је у њих улазио дух древног римског, српско-византијског или само српског средњовјековног, па чак и шеријатског правног схватања. Истина, Богишић је посебно истакао чињеницу да су црногорски судови и тада изрицали правду на основу одредби *Законика Данила I*, мада његове норме нијесу могле да обухвате сву сложеност друштвеног и правног живота. Због тога је Правителствујући сенат, убрзо послје смрти књаза Данила, прописао тридесетак нових параграфа, као додатак замаљском законуку. Ових тридесетак нових чланова требало је да надомјесте празнине у правном поретку државе. За вријеме боравка на Цетињу, Богишић је захтијевао од књаза да му се уступи текст тих нових законских чланова, али није имао срећу да их добије. Све док се не пронађе ова допуна – тешко ће бити припремити критичко издање Даниловог законика!

Још у току прве размјене мишљења с књазом Николом, Богишић је истакао и схватање да све институције грађанског права морају бити дефинисане тако да их лако могу идентификовати не само судије „већ и прости народ“. У том смислу Богишићу је стално искрсавао пред очима примјер Србије, чији су судови били принуђени да изричу правду на основу неадекватног аустријског грађанског законика, неразумљивог народу.

Под крај децембра 1873. Богишић је окончао елаборат за књаза Николу, касније назван – „*Информативни одјел*“. Текст тог документа није досад пронађен. Али, из једног књажевог досад непознатог писма можемо наслутити шта је он садржао. Књажево писмо је, иначе, послато Петру Николајевичу Стремоухову 20. XII 1873/11. I 1874, а представља у неку руку први црногорски званични извјештај о томе шта је велики истраживач радио на Цетињу и у Црној Гори неколико месеци, старајући се да сачини први потпуни или релативно потпуни информативни документ, заснивајући га на „систематском изучавању овдашњег јурдичкога живота у своме историјском развоју“, књаз је оцијенио да тај документ треба сматрати „као фундаментални одјел цијелога предузећа“ (АВПР, У-А-2, 1874, 744).

Да би се потпуније схватила улога књаза Николе у првој фази Богишићевог рада, неће бити сувишно да се нешто детаљније наведе књажево писмо. Књаз је, наиме, покушао да изложи руским званичним органима следеће: „Премда се ја никад ни двоумио нијесам о трудности законодавног посла, особито у тако својобразној земљи, као што је Црна Гора – ипак тек послје завршетка г. Богишићем споменутог *Информативног одјела*, ја увидјех свеколику њену огромност“. Пратећи посао на припреми означеног документа у току неколико мјесеци, књаз је, како се истиче у наведеном писму, дошао до увјерења да је „у особи г. Боги-

шића“ изабран стваралац „који сједињује сваколика својства неопходна за потпуно извршење повјерене трудне задаће“. Богишић је, како књаз наводи, радећи по 10 часова дневно, вршио тако детаљна истраживања да би испитао све гране „народнога бивовања“, да би изучио „живу практику судова присуствујући у њима“, стрпљиво претресајући „све протоколе виших, средњих и мањих судова у земљи, а уједно и акте у архиви Сената“. Судаћи по неким књажевим интерпретацијама у овом писму, *Информативни одјел* Богишићевог посла представља нешто измијењену и допуњену варијанту неких писма Стремоухову, публикованих у Зборнику *Црногорски законици*.

По окончању посла на изради првог научно-информативног документа, Богишић је – по оцјени књаза Николе – требало одмах да започне „други главни одсјек своје радње: срањење овдашњих јуридикских инштитута са њима одговарајућим бољим јевропејским законодавствима, и на основу свега тога, и постулатима данашње науке, исто као и с постојаним обзиром на већ изучене одношаје и потребе наше земље, определијелити ће начела онијех правнијех инштитута, који су у законима различитих држава обично различити“. Књаз је знао да Богишић тако грандиозан посао није могао да ради на Цетињу, па је одмах дао сагласност да (не жалећи средстава) бира универзитетске и научне центре који му такву радњу најбоље осигуравају. Саопштавајући ову сагласност за промјену мјеста Богишићевог боравишта, књаз је очекивао да ће он „резултате свога труда с додатком потребне мотивације донијети на Цетиње, да би и ја и Сенат, прије неџо се њочне само састављање закона, моџли о њоме и своје мњење дајим“. Колико је књаз Никола држао чврсто у својим рукама читав посао на припреми законика, свједочи и пројекат овог извјештаја, у коме се вели: „Тек пошто и тај други неопходни одсјек радње свршен буде, почеће г. Богишић саму редакцију закона, о чему је, разумије се, још прерано распрострањати се“. Завршавајући свој извјештај израженом надом да неће наступити никакве објективне околности којим би Богишић „запријечен“ био да овај „велеважни посао“ оконча, књаз је изразио чврсто убјеђење да ће из руку научника „признатих способности“ – „изаћи дјело не само од животне користи за црногорски народ, него и велике части за Црну Гору као државу, а свакако и не мале славе за руску науку“. На самом крају извјештаја, књаз је по други пут изразио захвалност руском императору због сагласности да у Црну Гору упути „једног од најодличнијих својих научника“.

У току интензивне размјене мишљења с књазом Николом, Богишић је стално понављао мисао да институције грађанског права морају бити дефинисане тако да их лако могу идентификовати и до краја схватити не само судије „већ и прости народ“.

Пред сам крај 1873. Богишић је почео да се спрема за одлазак у Петроград. Почетком 1874. већ је био у Цавтату, а одатле се преко Загреба и Беча упутио за руску пријестоницу. Из града на Неви послао је 22. II/6. III 1874. занимљиво писмо црногорском владару. Оно је, у ствари, било резиме оних концепција које је раније, у нешто сажетијем

виду, излагао појединим руским државницима – Стремоухову, Деланови, Толстоју. Готово у исто вријеме послао је извештај руском министру народне просвјете, објашњавајући и њему основна начела којих је желио да се придржава у раду на кодификацији.

Богишић је у Петрограду остао више од пола године. Не знамо поуздано да ли се бавио каквим истраживачким пословима. Судаћи по неким подацима из једног писма књазу Николи, рекло би се да је највише времена потрошио у обијању прагова по руским министарствима ради окончавања неких службеничких недаћа. Ипак, мора се претпоставити да научник његових преокупација није могао пропустити и овога пута да свој боравак у пријестоници не искористи за неке дјелимичне и споредне радње у припреми грандиозног посла који је тада искрсао пред њим. То, уосталом, потврђује и чињеница да је управо ове године припремио за штампу у Загребу, у издању Југославенске академије знаности и умјетности, обимно дјело под насловом *Зборник садашњих људских бичаја у Јужних Словена* или (под другим насловом) *Грађа у одговорима из различитих крајева Словенског јуџа*. Дјело јасно показује пишчеву намјеру да настави с објављивањем одговора на питања која је претходно формулисао. Вјероватно је очекивао да ће грађа о томе обухватити неколико књига. А ова која је угледала свијет, прије него што је приступио главном послу на кодификацији, садржи одговоре на 352 питања из области јавног и приватног права. Додуше, највећи дио одговора се односио на породично и наслеђно право. Књига је побудила интересовање у научним круговима словенског и германског свијета. Оно је умногостручено и чињеницом да је дјело требало да пружи одговоре на неке основне дилеме из познате расправе публиковане још 1866, а чији су основни ставови и у предговору Зборника поново публиковани.

У непосредној вези с радом на припреми публикавања тзв. „*Ankete*“, са циљем да се објелодане сви одговори тзв. „*Questionnaire*“-а, искрсава питање: Зашто Богишић није тада уложио напор да сам оконча тај посао, јер му је сав или готово сав тражени материјал већ био приспио? Вјероватно се заносио мишљу да „*Ankete*“ снабдије неопходном уводном студијом, састављеном онако како је то само он знао и умио, студијом у којој смо могли добити онако богишићевски процијеђен суд о разним правним елементима, што су стално дражили његову истраживачку страст.

Како су се Богишићева истраживања продубљивала, отварала су се нова подручја за теоријска испитивања домаће и европске правне и законодавне праксе. Још приликом првог боравака на Цетињу, Богишић је донио одлуку да посјети Београд, да се на лицу мјеста упозна с гледиштима српских водећих правника и судија о искуствима стеченим у примјени грађанског законика. С препоруком предсједника Сената, војводе Божа Петровића, Богишић је отпутовао у Београд. По доласку у српску пријестоницу примио га је предсједник владе Мариновић, а затим и министар правде Ценић. Посјета је имала неслужбен, али су јој српске власти дале полуслужбен карактер. По одобрењу министра

Ценића, Богишић је добио дозволу за рад у Архиву Касационог суда, затим је прегледао Архиву Окружног суда, па материјале Полицијског, Градског и Трговачког архива. По Ценићевом наређењу, дозвољено му је да у свом стану користи архивску документацију изузету из појединих фондова означених архива. Ценић је сматрао да тиме није нарушио правила архивистичке службе, јер се само радило о писменим примједбама судија окружних судова у Књажевини. Преписе ових примједби из Богишићеве оставштине објавио је Т. Никчевић у *Сјоменику САНУ*.

Требало је да прође неколико година да Богишић по други пут посјети српску пријестоницу ради послова око припреме Законика. И тада је примљен с пажњом и почастима. Из Београда је отпутовао за Пешту.

Средином октобра 1874. Богишић је из Пеште отпутовао у Беч. Ту се није задржао дуго, већ је, по претходном договору с руским министром народне просвјете, одмах кренуо у Париз. Од тада ће Париз бити његово главно мјесто боравка, ту је обавио најважније научне и редакторске послове на кодификацији. Овога пута је у Паризу остао више од пола године радећи на састављању прве скице Законика. Већ крајем јуна 1875. упутио се у Црну Гору.

IV

Средином јула био је у пријестоници Црне Горе. *Глас Црногорца* објавио је вијест да је велики научник приспио са већ готовим Закоником. У ствари, Богишић је имао окончан материјал на основу кога је могла пред књазом Николом и Сенатом започети расправа. Она је и одржана 19/31. VII 1875. На њој је Богишић изложио основна начела примијењена досљедно у припреми првобитног текста. На сједници су дошле до изражаја све оне идеје изложене својевремено у првој научној информацији – *Информативни одјел*, као и у писмима Јонину и Стремоухову, публикованим у *Зборнику Црногорски законици*.

Богишићев реферат поднесен на сједници црногорског Сената има специфичан значај, посебно за напоре на кодификацији црногорског грађанског права, имовинског понаособ.

Разговори вођени на сједницама Сената поводом прве скице за Законик потрајали су два и по мјесеца. Богишић је много држао до мишљења свих личности, чију му је сарадњу препоручио сам књаз, а посебно до мишљења сенатора. То су биле личности мјеродавне да мериторно суде о стварним потребама црногорског правосуђа, о обичајно-правним нормама из свих сфера права. Неки од њих су се истицали и способношћу да компетентно расуђују о томе шта је из богатог наслеђа обичајно-правне праксе требало потпуно задржати, шта од тога прихватити с мањим или већим модификацијама, а шта потпуно одбацити због тога јер није могло да издржи сурову пробу и времена и простора. Никад до тада у историји Црне Горе, а сигурно и на далеко ширим просторима, није засједао такав форум изузетних познавалаца народног живота, народног права, народних обичаја и једноставног, снажног и лапидарног народног језика. Сваки од сенатора и несенатора који је узео

учешће на овом засједању био је свјестан да присуствује историјском договору, али, вјероватно, тада међу њима није било ни једнога који би држао да разговори о Богишићевој скици црногорског грађанског законика спадају у ред најзначајнијих вијећања која су икад одржана на овим просторима.

Црногорски сенатори и други народни прваци добро су се припремали за овакав договор. Број сенатора тада није био велик. Ову највишу државну и судску институцију је тада, поред предсједника војводе Божа Петровића, представљало још само шест сенатора: 1. Станко Радоњић, 2. Бајо Бошковић, бивши „начелник Морачке нахије“, 3. сердар Станко Вукотић, бивши „начелник Бјелопавлићке нахије“, 4. војвода Марко Миљанов, бивши „батаљонски командир“, 5. војвода Машо Андров Ђуровић, „бивши начелник Црмничке нахије“, и 6. војвода Машо Врбица. Осим набројених сенатора, изабраних средином 1874, за вријеме државних реформи, договорима о скици Законика присуствовали су и многи од оних народних првака које је књаз предложио Богишићу приликом првих разговора 1873. године. У овом сусрету с Богишићем су вјероватно узели учешћа и четворица руководилаца књажевских канцеларија (за спољне послове, за народну просвјету и финансије, за војне послове, као и канцеларије за унутрашње послове и грађевинарство), сви начелници округа („нахија“), а можда и истакнути племенски капетани и командири.

Досад се ни један истраживач није бавио испитивањима начина рада зборова, сабора, како локалних тако племенских и нахијских, а посебно општеземаљских, мада о томе има доста извора. Посебно занимљива свједочанства објављена су у посљедње вријеме. Али скуп при Црногорском сенату за расправљање о скици земаљског законика није био обичан збор. На њега су били, поред сенатора, позвани само пробрани, они који су знали да расуђују о мање-више свакој установи о којој је требало изложити становиште. Учесници, чији састав још увијек не можемо прецизно да установимо, полазили су на сусрет с великим професором, размисливши о свакој ријечи коју су намјеравали да кажу.

Са скупа није сачуван записник. А уколико је и вођен, вјероватно није ни регистровао све оно што су народни прваци, израли, прије свега, на једном чудном простору, тешком и необичном времену, изrekli о рукопису једног славног учењака, који их је почаствовао могућношћу да му саопште критички суд о његовом дјелу, за које је управо њих држао за најмјеродавније и најмериторније судије и за истинске и праве рецензенте. Никад једно правничко саветовање са мање школски квалификованих учесника није препоручило нацрт једног грађанског кодекса од далекосежнијег значаја као што је ово одржано у организацији црногорског Сената 1875. године.

Средином септембра 1875. Богишић је напустио црногорску пријестоницу и отпутовао у Котор, па у Цавтат и Дубровник. Имао је намјеру да тамо у току петнаестодневног боравка, заврши нека допунска истраживања о хипотекарним односима у крајевима под влашћу Хабзбуршке Монархије. Оно што је могао о томе да чује на цетињском

савјетовању није било довољно. Уосталом, економски и социјални односи у Црној Гори нијесу за такву врсту правне проблематике пружали довољно рјешења у судској пракси црногорских правосудних институција.

V

Одлазак са Цетиња временски се поклопио с крупним догађајима у Херцеговини.

Европска дипломатија је тада чинила озбиљне покушаје да утиче на ток догађаја у узнемиреним подручјима Херцеговине и Босне, да што прије пронађе било какво рјешење које би, барем привремено, задовољило једну и другу страну – устаничку и османску. Али, изгледи за то бивали су сваким даном све мањи. Упућенији посматрачи су осјећали да наступа тренутак велике кризе на Истоку.

Док је европска дипломатија ломила копља око тога како да се што прије нађу путеви за то да догађаји на Балкану не би измакли контроли великих сила, на узнемиреном херцеговачком подручју водио се прави рат између устаничких снага, ојачаних црногорским ускоцима („јајошима“), и турске војске. Османске трупе биле су доведене у шкрипац на многим подручјима херцеговачког устаничког ратишта. У словенским земљама је наступило право одушевљење успјесима које су низале херцеговачке устаничке снаге. На устаничко ратиште су почели да пристижу дописници из скоро свих водећих листова појединих словенских земаља. У великим словенским центрима су почели да ничу одбори за помоћ устаницима: у Русији, Пољској, Чешкој, Словачкој, као и у свим земљама под влашћу Хабзбурговаца. Готово сав словенски свијет био је обузет жељом да се што више помогне устаницима, како у Херцеговини тако и у Босни.

Богишић није могао остати равнодушан према догађајима у непосредном залеђу његовог ужег завичаја. Дубровник и Цавтат су тада постали стјечиште устаничких емисара, њихових изасланика, устаничких првака и њихових пријатеља из Европе. У том погледу важну улогу играо је један од устаничких вођа, Мићо Љубибратић, с којим је Богишић успоставио тјешњу сарадњу на самом почетку устанка. Тако је дошло до пројекта познатог под насловом *Успирој земаљске ујраве за Херцеговину*. Из уводног текста овог занимљивог законског нацрта, јасно се види да је рађен уз директну сарадњу с Мићом Љубибратићем, предвиђеним, по одредбама трећег „основног закона“, за „привременог председника“ за „сву Херцеговину“. Поред уводних одредби, нацрт је подијељен на осам области. У њима су, прецизним Богишићевим језиком, изложена схватања без којих би данас било тешко доносити поузданије закључке о дубоким социјалним, политичким и националним разлозима што су покренули догађаје у једном дијелу Херцеговине, догађаје који су касније представљали искру за велику кризу на Истоку.

VI

Богишић се често присјећао успјешно окончаних мисија на Цетињу, како оне из 1873. тако посебно савјетовања са црногорским првацима у Сенату 1875.

Пошто је оцијенио да су оба посла, рад на припреми „*Информативног одјела*“ као и онај на изради преднацрта Законика, окончани на начин који је одговарао његовим претходно назначеним научним мјерилима, са задовољством се прихватио израде „Закон“ за херцеговачку устаничку владу, па је и тај посао привео крају на начин који је добрим дијелом задовољавао његове словенофилска осјећања и побуде.

Како је још 1873. постигао с књазом Николом договор да главни посао на дотјеривању прелиминарног текста Законика може да се с успјехом обави само „у какву повећем граду, гдје има богатих библиотека“, Богишић је за ту сврху изабрао Париз. Од тада је Париз постао његово главно мјесто пребивалишта. Напуштао га је само по потреби. Све нацрте, преднацрте и коначне текстове саставио је у француској пријестоници.

Почетком 1877. Богишић је оцијенио да мора извршити нека дупунска истраживања и обавити нове консултације у неким европским научним центрима. У марту је отпутовао у Берлин, да се тамо позабави проучавањем аграрних односа и да испита карактер земљишних књига код Њемаца. За вријеме боравка у Берлину, морао је да изврши коректуру своје познате студије о станку у дубровачком правном систему („*Stanicum nach dem Rechtsstatute der Republik Ragusa von Jahr 1272*“), објављене у *Архиву за словенску филологију* („*Archiv für Slavische Philologie*“, Berlin 1877, 570–593). Ове године је публикован у „*Праву*“ (Сплит 1877) и његов полемички рад о карактеру правних обичаја код Јужних Словена. То је, у ствари, био одговор на примједбе изнесене поводом његовог *Зборника* у издању Југославенске академије.

Почетком априла 1877. Богишић је поново кренуо у Петроград. Не може се поуздано утврдити какви су га тада мотиви на то подстакли. Разлога је, дакако, било више. Поред научних, који су преовладавали, постојали су и политички и национално-политички. Човјеку његових политичких опредјељења било је и те како стало да се нађе у политичком центру земље која се стицајем историјских околности тада нашла у позицији да својим политичким и војним ангажовањем узме у своје руке судбину оног дијела Словена на Балкану који се налазио под влашћу Турака. У мају исте године отпутовао је у Главни стан Придунавске армије. Тамо је, како обавјештава Соловјев (*Bogišić en Bulgarrie, Revue internationale des Etudes balkaniques*, VII Belgrade 1938, 538–534), требало да руској врховној команди помогне у састављању закона за Бугарску, коју је руска армија почела да ослобађа. Можда је више била у питању жеља великог правника да сазна нешто подробније о народном животу и правним обичајима код Бугара, него да се посвети састављању закона за земљу коју је тек требало ослободити.

Послије једноипомјесечног боравка у Грађанској канцеларији

књаза Черкаског, Богишић се вратио у Петроград, и тамо наставио да ради на свом основном задатку. У октобру 1877. из Петрограда је пошао у Париз, да тамо у тишини своје приручне библиотеке и већ припремљених списа продужи коначну израду Законика. У јулу следеће (1878) упутио се поново у Берлин, да би продужио консултације с једним од чланова комисије за кодификацију њемачког грађанског права. Поред тога, овога пута Богишић је желио да обави шире консултације с неким другим њемачким истакнутим правницима, ангажованим око израде грађанског законика. Можда је овај одлазак у њемачку пријестоницу тада био подстакнут и жељом да се сусретне са председником црногорског Сената, војводом Божом Петровићем, који је тада очекивао разговоре са учесницима Берлинског конгреса. Богишић је знао да је Божо Петровић један од најумнијих Црногораца тога времена, човјек префињеног духа, доста образован, а уз то и изванредан познавалац народног живота и обичаја своје земље. Какве је разговоре тада водио с Петровићем, о томе нема забиљежених података. Но, из расположивих материјала се да запазити да је Богишићев рад на првој верзији Законика био приведен крају. То се, поред осталог, може закључити из једног његовог писма из августа 1878. руском министру просвјете, којим га је обавијестио да има намјеру да отпутује у неки од аустријских универзитетских центара, на којима су се школовали студенти који су знали српско-хрватски језик. Намјеравао је да их ангажује за преписиваче појединих поглавља великог рукописа припремљеног Законика. Све је то Богишић обавио у Бечу. Ту су му студенти преписивали рукопис, па је у септембру могао о томе да обави консултације са црногорским књазом, који је тих дана приспио у аустријску пријестоницу.

Први радни договор Богишића и књаза Николе обављен је у присуству аустријског императора, који се тада ласкаво изразио о личности кодификатора. Разговори с књазом Николом вођени су касније без присуства трећег лица, одвојено чак и од аустријског представника Темела. Богишић је црногорског владара упознао са обимним материјалом, систематизованим по појединим правним областима, а чију су основу представљали: одговори на „Упитник“, изводи из европске правне литературе и из европских законика, правно-термиолошки одјелци с знацима правних категорија створених у току рада, а преузетих из правног живота Црногораца или из других правних система. На крају је Богишић показао књазу „велику књигу, у којој је био начисто преписан сав Законик“. Договори с књазом потрајали су петнаест пуних дана, а за све вријеме је велики кодификатор излагао принципе којима се руководио у извршавању основне задаће, настојећи да покаже колико је требало труда да се Законик „обуче у научну и европску форму“, а да, истовремено, „не би прекинуо народну традицију и да не би изневјерио дуализам у праву“, тј. да би се „право развијало убудуће природним органским путем у пуној хармонији с народним обичајима, убјеђењима и потребама“. На крају је Богишић посебно истакао да је Законик састављен језиком и стилем разумљивим не само судијама већ и ширим слојевима становништва.

Књаз Никола је био задивљен резултатом Богишићевог рада. У ствари, рад на тексту Законика припремљен је у току 1876, јер је Богишић читаву, или готово читаву, 1877. провео на пословима који нијесу били директно повезани с кодификацијом. По окончаним разговорима с књазом, ријешено је да се наредни послови подијеле у двије групе: 1. оне који се морају окончати прије изношења пројекта на сједницу Сената, и 2. оне чији се завршетак очекује послје тога. Послови које је требало обавити прије изношења читавог пројекта на сједницу Сената састојали су се у следећем: 1. припремити објашњења за која је била урађена прва редакција, а требало је, исто тако, још сачинити другу и трећу; 2. урадити завршну редакцију одредби о кметовским и хипотекарним књигама; 3. саставити најнеопходнији извјештај о резултатима рада њемачке кодификаторске комисије, а у току путовања у Петроград проучити и хипотекарне установе у Варшави; 4. пошто се обаве сви ови послови, требало је приступити разматрању нацрта на сједници Сената, како у односу на правни садржај тако и на језик и стил. Послје тога требало је присуствовати сједници сенатске комисије са циљем да се подробније припреми: а) одбрана одређених правних рјешења, б) да се исправе одређена мјеста у складу с препорукама комисије, в) да се на Цетињу организује курс на коме би се расправљало о примјени одредби кодекса, г) да се направе неопходне биљешке о свим рационалним примједбама које би аутор морао узети у обзир.

Договор овакве врсте, постигнут с књазом Николом, потврђују увјерење да је учешће црногорског владара у припремама коначне верзије Законика било далеко значајније него што се досад мислило. Знало се, дакако, да је књаз посвећивао бригу за Богишићев посао, али да му је пружао толику помоћ у интерпретацији неких правних појмова и категорија, примјењиваних у судској пракси Црне Горе, то се досад само нагађало.

Послје сусрета с књазом Николом у Бечу, Богишић је отпутовао у руску пријестоницу. Тамо се задржао пуних осам мјесеци. Већ почетком новембра поднио је министру народне просвјете један меморандум о тешкоћама које су га пратиле у реализацији пројекта. Овај меморандум (од 30. X/ 11. XI 1879) представља, у ствари, до тада најобјективнији и најпотпунији приказ припремног посла за израду црногорског грађанског кодекса. Он је, истовремено, био и одговор свима онима који су, без познавања сложености рада на кодификацији, износили сумње или показивали неразумијевање за утрошено вријеме на припремама. То је натјерало иначе скромног Богишића да без устручавања, али с недвосмисленом категоричношћу, отворено изјави да у Европи и свијету има мало „теоретичара-правника“ који би се нашао „са знањем и квалификацијама неопходним за кодификацију грађанских закона тако изузетне земље као што је Црна Гора“. Какве су тешкоће притискале рад појединих комисија за кодификацију неких европских држава најречитије је говорио примјер Аустрије, државе с великом правном традицијом, у којој је тај рад окончан тек након 67 година непрекидне дјелатности. Да би показао каквим је све тешкоћама био изложен у

испуњавању повјереног му задатка, Богишић је устврдио да га је дубока истраживачка страст и савјест према овом племенитом позиву натјерала да учини многа одрицања и да поведе „живот номада научника“, тј. да се прихвати начина живљења „који је био у потпуној супротности са мојим звањем, укусима и навикама“. Упорјеђујући тежину свога посла с идентичном дјелатношћу сличних комисија у Европи и свијету, Богишић је навео само чињеницу да је предсједник јапанске комисије за кодификацију законика, Боасонад, ванредни професор на Париском универзитету, добијао за свој посао годишње по 35.000 франака, поред трошкова путовања, смјештаја и послуге, не рачунајући његове принадлежности из Париза. Кад је јапанска државна каса била спремна да толика средства издваја за предсједника, колико ли је тек ангажовала за читаву комисију. Исто тако, комисија за кодификацију њемачког грађанског законика била је састављена од седам чланова из највише судске хијерархије, а сваки од њих је имао своје савјетнике и службенике. Сличне обавезе прихватила се и пештанска комисија за кодификацију, али и она је свој посао обављала пуних једанаест година и није се знало кад ће бити окончан. Богишић је наводио и тешкоће у изради појединих грађанских закона у Русији, Бугарској и Србији. Није без разлога подсјећао министра просвјете Русије на чињеницу да је због посла у Црној Гори занемарио понуде које је добио од универзитета у Одеси, Кијеву, Варшави, Београду и Загребу. Умјесто да се то награди и признањем и материјалним надокнадама, Богишић је био изложен оскудицама и одрицањима, а и злурадим подозрењима.

За вријеме осмомјесечног боравка у Петрограду „посао састављања закона није готово ни мало напредовао“. Богишић је био заузет бригама око рјешавања неких својих службеничких проблема, а било му је и запрјеђено да за случај одуговлачења рада на Законику треба да се подухвати припрема за одржавање универзитетских лекција, за академску 1880/1881. годину. То је на њега дјеловало као шок. За вријеме боравка у руској пријестоници изашла му је из штампе једна занимљива расправа у француском правном часопису „*Nouvelle Revue historique de droit francais et etranger*“ (Paris 1879), а вјероватно је тада припремио и полемички спис *По поводу стати Леонтовича. Заметки о разработке обичнаго права* (*Журнал Министерства народного просвещения*, С. Петербург 1880).

Крајем маја 1880. Богишић је кренуо из Петрограда у Берлин. Циљ му је био да поново обави консултације са члановима њемачке комисије за израду грађанског законика. У њемачкој пријестоници се задржао три недеље (крајем маја и почетком јуна 1880). Имао је срећу да тада нађе на окупу све чланове комисије. По препоруци руског посланика при њемачком двору, посјетио је шефа министарства правде, правог тајног савјетника и предсједника комисије за израду њемачког грађанског законика – др фон Шелинга. Интересантно је да је Богишић тада затражио, што је било сасвим неуобичајено, да добије „важније литографисане или штампане протоколе сједнице комисије и пројекте важнијих дјелова законика“. Умјесто директног одговора на тако неуо-

бичајен захтјев, љубазни чланови њемачке законодавне комисије су одредили секретара комисије др Нојбауера да са Богишићем одржава контакте и да се договара о најподеснијем виду за сарадњу. Тада му је др Нојбауер одговорио да „услед неких злоупотреба новинара и других људи, било је примљено у комисији тврдо правило, да се ништа писмено из комисије не саопштава, док цијели пројекат не буде коначно готов“. Сам др Нојбауер није одбио да искрено поведе разговор с Богишићем. Касније ће се они много пута сусретати и вршити размјене научних гледишта. Од тада ће њемачки професор Нојбауер постати Богишићев најистакнутији инострани сарадник и консултант.

Поставља се питање: Зашто је Богишића толико интересовао рад њемачке законодавне комисије? Прије свега, због тога што се у Њемачкој, „особито у посљедње вријеме даје обичном праву“ посебно значење, тј. што се обичајно право „признаје равноправним и равномоћним са законима“. То је, вјероватно, и био основни мотив који је подстакао њемачког законодавца да за члана законодавне комисије предложи и именује познатог професора римског права фон Виндшејна. Због тога и није чудо што је Богишићу било посебно стало до тога да се упозна са расправама вођеним на сједницама њемачке комисије за грађански законик, јер је у „Црној Гори од давнашњег времена и до данас неписано право представљало једини извор“. Ипак, Богишићева очекивања да ће њемачка комисија кодификовати највећи обим обичајно-правних норми, нарочито из области имовинских односа, нијесу се обистинила. Ова је (комисија) већ на самом почетку прихватила француски систем, по коме само закон има искључиви карактер извора права „у свијем предметима којих се тиче“ (Записи XV, 221).

Без обзира на то што је Богишић имао доста озбиљних замјерки на рад Берлинске комисије, ипак је држао да су му разговори са појединим њеним члановима пружили доста користи, посебно што су га неки од њезиних чланова упутили на неке занимљиве јужноамеричке законике, које је ваљало још проучити (Исто, 223).

Послије боравка у Берлину, гдје је обављао занимљиве разговоре с члановима комисије, Богишић је журно отпутовао у Париз. Тамо се није дуго задржао, већ је одмах отпутовао у Лондон. Циљ му је, такође, био проучавање „односа обичајног права према писаном праву“ (Исто, 18). У Лондону се задржао неколико недјеља (XV, 223). Иако је његов боравак у британској пријестоници пао у вријеме универзитетског распуста, „пребивање у Лондону није било бескорисно мојим работама“.

По повратку из Лондона, Богишић је у Паризу почео да се припрема за одлазак на разговор на Цетиње. Стога је у свом стану подвргао ревизији све оне писане материјале, сабране у пет рукописних књига, које је својевремено показао књазу у Бечу и о којима је са њим већ био размијенио мишљење. Посебну тешкоћу су му причињавали технички термини. Послије детаљних испитивања установио је да треба измијенити „више од четвртине“ техничких термина. Обавјештавајући књаза о свему, саопштио му је и интересантан податак да је у текст рукописа унио још нових 360 чланова. Тиме је велика свеска рукописа,

раздијељена у пет књига (кад је у Бечу стављена на увид књазу Николи), новом редакцијом добила и „шесту књигу“. Она је представљала трећину читавог Законика (Исто, 223–224).

Припремајући се за пут на Цетиње, Богишић није желио да почиње нове разговоре с књазом Николом и члановима црногорске Сенатске комисије а да поново не чује мишљење неких чланова Берлинске комисије. Иако је до тада у преписци с Нојбауером био пречистио неке нејасноће, желио је да отпутује и у Хајделберг, Праг и Беч, да тамо саслуша мишљење стручњака о неким деликатним питањима, о којима се путем преписке није могло доћи до правих рјешења. Радило се заправо о материји „особито заплетеној“ (Исто, 224).

У априлу 1881. је кренуо за Хајделберг ради договора с професором Блунчлијем „о неким спорним али важним питањима“. Из Хајделберга је поново посјетио Берлин, ради размјене гледишта са секретаром њемачке комисије за кодификацију. Одатле је поново пошао у Праг, да би се тамо сусрио с познатим професором Рандојем. Како су ови разговори стално откривали нове сфере интересовања, изискивали су нове сусрете и нове размјене мишљења. Због тога је Богишић послје прашких разговора пошао у Беч да би тамо припремио сусрет са познатим професором Штејном. Консултације са аустријским научником потрајале су четири дана.

Пошто је обавио занимљиве разговоре са најистакнутијим ондашњим европским правницима и њихове сугестије, вјероватно, инкорпорирао у текст припремљеног Законика, Богишић се спремио за пут на Цетиње. По доласку у Дубровник (у мају 1881) имао је дуг сусрет с руским генералним консулом. Том приликом је, углавном, било ријечи о обављеном послу на изрази прве верзије Законика.

Богишић је присио у црногорску пријестоницу крајем маја 1881. Одмах по доласку (28. V 1881) представљен је књазу Николи. Главни му је циљ био да заједно са књазом и сенаторима поведе расправу о сваком члану припремљеног нацрта. Тај је посао потрајао пуних осам мјесеци, а обављао се на Цетињу и на Његушима. Посао је завршен крајем фебруара 1882. године. По своме карактеру и начину вођења расправе, ово је било правничко савјетовање, слично ономе вођеном средином 1875. под руководством Богишића, а у организацији Сената на Цетињу. На овом савјетовању прихваћена је прва верзија нацрта Законика.

Остатак 1882. и читаву 1883. Богишић је провео у Паризу, Берлину, Бечу, Петрограду и Маријенбаду, консултујући се са тамошњим стручњацима о неким отвореним недоумицама које разговори на Цетињу и Његушима нијесу отклонили. За такав вид консултовања био је припремљен текст нацрта Закона на њемачком језику.

У марту 1883. Богишић је боравио у Београду, користећи то вријеме за размјену мишљења с неким српским правницима прије него што приступи изрази коначне верзије законског текста.

И раздобље од марта 1883. до марта 1884. било је испуњено честим промјенама мјеста боравишта, изазваним потребом за допунским објашњењима с научницима са којима је већ био отворен један за-

нимљив и за правну науку надасве важан и својеврстан диспут. Сликовито речено, Богишићева научна дјелатност се тада развијала на линији Петроград-Берлин-Минхен-Беч-Париз. Посебну бригу је показивао према захтјеву да нацрт Законика на њемачком језику детаљније размотри са истакнутим њемачким јуристима.

У интензивним редакцијским и стручним пословима око дотјеривања текста црногорског Законика посебно мјесто заузима професор Берлинског универзитета Нојбауер. Он је средином 1884. провео читаве недјеље у договорима и расправама с Богишићем. Пошто је њихов заједнички напор изискивао систематски преглед сваког члана Законика, Нојбауер је често односио неке материјале са собом и у своме дому обављао стручну обраду, враћајући примљени материјал са детаљним писменим примједбама самом Богишићу. „Берлинско читање“ нацрта Општег имовинског законика било је такве природе да се мирне душе може рећи да без тога овај правни споменик можда не би изгледао онакав какав је. Богишић је на берлинским консултацијама провео вријеме од 8/20. VII до 21. IX/3. X 1884. године. И овај податак сам за себе довољно говори о карактеру учешћа њемачких правних стручњака у изради овог законског кодекса.

Богишић је много држао до изучавања породице и породично-правних односа код Срба и Хрвата. У извјештају министру просвјете (од 12/24. VII 1884) јављао је да о томе треба да му ускоро изађе посебна расправа. Она је и објављена под насловом „*De la forme dite Inokosna de la famille rurale ches les Serbes et les Croates*“ (*Révue de droit international et de la législation comparée*, Bruxelles 1884). Већ је тада било јасно да је Богишић имао озбиљне намјере да сасвим разграничи сферу породичног и наследног права од широке области имовинског права, уносећи тако у правну науку појам имовинског права.

Година 1884. значајна је за Богишића и по томе што је тада добио титулу „иностраног дописног члана“ у „*Institut de France*“ (*Academie des Sciences morales et politiques*), заједно с познатим професором Берлинског универзитета Брунетом и професором Ашелунгом. Богишић је, иначе, био инострани члан Француске академије, члан Југославенске академије, Српске академије, Географског друштва у Петрограду и Антрополошког у Москви, Законодавне академије у Тулузи, Интернационалног друштва за социологију у Паризу, Међународног друштва за упоредно право у Бриселу, почасни члан Завода за римско право у Катанији, као и носилац многих високих одликовања европских земаља.

VII

Посао на припреми коначног текста Законика примицао се крају, па је 1885. годину Богишић провео углавном по оним научним и културним центрима Европе у којима је требало да обави допунске консултације. То је у првом реду био Берлин. Ту је средином године наставио консултације са својим колегама. Исто тако, борао је у Пешти, гдје је, благодаревећи заузимању својих познаника, успио да добије

припремљен примјерак грађанског законика Мађарске. Ове године је намјеравао да изврши коначну језичку редакцију припремљеног текста. У ту сврху је отпутовао у Загреб и Београд, да се тамо консултује са најистакнутијим филолозима. Пошто у Загребу није имао срећу да се сусретне с једним језикословцем, у Београду је наишао на тројицу лингвиста који су се укључили у овај посао. Средином јуна је отпутовао на Цетиње, а посао претресања припремљеног текста започео је почетком јула. Расправе су вођене на сједницама Сената, уз повремено књажево учешће. Нијесу досад пронађени поуздани писани извори о овом посљедњем редакторском напору. Једино што се може с разлогом претпоставити из сачуване преписке с књазом јесте факат, да је улога црногорског владара као консултанта била и у овој фази веома запажена. Вјероватно ни Војиновић своје излагање не би завршио тврђом да је послје обављеног редиговања на сједницама Сената (односно Великог суда) извршено и „треће“ „потпуно читање“, обављено искључиво у друштву аутора и књаза Николе. „С овим читањем – како закључује Војиновић – може се рећи да је радња свршена“. У току ових посљедњих колективних редакцијских радњи, Богишић је неколико пута одлазио на краћи боравак у Дубровник.

Годину 1886. Богишић је провео, у припремама текста за штампање, договарајући се о томе с књазом Николом и вршећи посљедња језичко-стилска дотјеривања. То је касније обављао у Паризу и Берлину, гдје су се налазили његови освједочени пријатељи и сарадници.

Богишић је придавао важност свим припремним радњама за израду коначног текста црногорског Законика. Да би правној науци скренуо пажњу на деликатност појединих фаза у том мукотрпном послу, припремио је и посебну научну расправу. Њу је 1885. публиковао у Паризу, под насловом *Писмо једном њријашељу*. У расправи је на синтетичан начин изложио све оне теоријске проблеме, о којима је својевремено водио преписку с руским државницима и са књазом Николом. Данас би било неприпоручљиво предузимати било каква свестранија испитивања суштине рада на црногорској кодификацији без ослонаца на ову занимљиву расправу.

Крајем септембра (10/22. IX) 1887. Богишић је обавијестио руског министра просвјете да је коначно припремљен текст Декрета о проглашењу црногорског грађанског Законика. Он је том приликом пропустио да обавијести свог министра да је расправа са књазом потрајала још читав мјесец и да је о томе сачувано једно веома значајно Богишићево писмо упућено из Париза књазу Николи 2/14. XI 1887. године. Ријеч је била о очевидним књажевим пропустима у садржају указа о проглашењу Законика.

У Црној Гори није било услова за штампање Законика, па је то обављено у Петрограду. То је од Богишића изискивало нове напоре, поготово што му је због интензивног рада на рукописима почео да слаби вид. Исто тако, петербуршки графичари нијесу познавали језик текста, па је то наметало обавезу да се коректуре понављају и по десет пута. Посао на штампању требало је да буде окончан до децембра 1887.

Показало се да су многи технички послови били веома сложене природе, па се Богишић морао обратити надлежном руском министру за пројектовање свог боравка на Цетињу.

VIII

Почетком априла 1888. донесен је књажев указ о проглашењу Општег имовинског законика. Полазећи од схватања „да ништа тако не унапређује развитак народа и држава, да им ништа тако не утврђује благостање, као добро уређени суд и за свакога једнако правосуђе“, књаз Никола је у указу истакао да је „нама за руком пошло, те нађосмо, овоме огромном и у многоме обзиру врло мучном предузећу, човјека и умом, и науком, и енергијом, и оданошћу потпуно дорасла, у особи редовног професора Одеског Универзитета, државног савјетника г. др. В. Богишића, сина сусједне нам дичне дубровачке области“. У говору је књаз Никола даље истакао: „За израду самога дјела овог, које је сад готово пред нама, ја сам био срећан да у лицу г. др. Богишића, нађем човјека који умљем својим, нарочито на овом пољу радње, свијетли и у редовима првака свјетске образованости. Њему се има највише захвалити, његовој учености, радљивости и енергији да је дјело ово, наш грађански Законик, крај свих огромних тешкоћа које су се при том имале савлађивати, испало тако да може служити као ремек дјело промишљеног, зрелог и солидног законотворног рада које стоји на висини захтјева сувременог законотворства и којим би се и најобразованији народи подичити могли... Нека му је овдје, у име највише награде која му се с наше стране може дати, изречено јавно – хвала“.

Послије свечаног богослужења у Цетињском манастиру и последије топовских салви, у присуству многих званица и народа, предсједник црногорског Сената војвода Божо Петровић прочитао је указ о ступању на снагу *Ойшиџеџ имовинскоџ законика за књажевину Црну Гору*.

Изгласавање Општег имовинског законика за књажевину Црну Гору 1888. било је догађај не деценије него више од тога. Народ је то најбоље процијенио, схвативши да је у питању законски споменик који на готово свестран начин регулише имовинска права човјека и заједнице. Народ је осјетио да Валтазар Богишић није без разлога утрошио готово двије деценије стрпљивог рада по нашим и европским архивима и библиотекама, консултујући готово сва лица чије је мишљење требало с пажњом саслушати. При томе се излагао честим самоодрицањима, али је тај напор уродио великим резултатом. У Законику је спојио начела модерне науке и „јуридичка бића“ црногорског народа, из дубине вјекова тј. из преддржавног раздобља Црне Горе издвајао, кад год је то захтијевала потреба, правне установе и правна начела, прилагођавајући их потребама модерног развоја, чувајући, разумије се, њихову и аутохтоност, али и, прије свега, правно-практичну сврховитост. Можда ни један правни и законски споменик не пружа тако потпуну слику о Црној Гори и Црногорцима као *Ойшиџи имовински законик*. С те тачке гледишта, он представља прворазредан историјски извор за проучавање

друштвене и правне свијести и културе живљења у зони једног специфичног патријархалитета, у коме су кроз неколико вјекова ницале и развијале се институције права, чије је богатство задивило Богишића и многе европске научнике који су осјећали жарку потребу да му помогну, кад год је он то од њих тражио.

Црногорци су у *Ойшійем имовинскм закону* осјетили своју насушну потребу и видјели слику о себи, али нијесу могли Богишића да награде боље него тиме што су у жаргону Законик назвали – „Богишићев законик“. Тиме је доста речено, а, што је најважније, на тај начин је исказана праведна награда за једно дјело за које се одмах знало да има непролазно значење.

У европској законодавној пракси има неколико старих грађанских кодекса који представљају ремек-дјела правне теорије. Многи од њих припремани су и писани дуже од *Ойшійеџ имовинскоџ законика*. Али, ни један од њих није састављен у тежим и сложенијим историјским условима и није стекао такав углед у словенској правној науци као овај црногорски.

Крајем априла 1890. године руска царска влада је донијела коначну одлуку о материјалној надокнади Валтазару Богишићу за његово готово дводеценијски рад на припреми и изради *Ойшійеџ имовинскоџ законика Црне Горе*. Том приликом је одређена Богишићу и годишња пензија у износу од 3.000 рубаља, „с правом коришћења и у случају његовог одласка на службу у иностранство“. Независно од пензије, руска царска влада је донијела одлуку да се Богишићу додијели посебна награда од 20.000 рубаља. Све је то учињено на основу поднесених стручних реферата тајних савјетника Стојановског и Побједоносцева и државног секретара Фриша. Они су изразили мишљење да је црногорски Законик „дјело изузетне вриједности за науку и практичну примјену“.

IX

Окончањем посла на изради *Ойшійеџ имовинскоџ законика* везе Валтазара Богишића са Црном Гором нијесу прекинуте. Црногорски званични органи и сам књаз Никола брзо су сазнали да велики законписец жели за извјесно вријеме да прати рад на примјени Законика.

Књаз Никола је био такође заинтересован да Богишића што дуже задржи у Црној Гори. Ту жељу саопштио је најближим сарадницима. Постигнут је и договор да се Богишићу понуди ресор министра правде у књажевској влади. Ту одлуку требало је у име књажево да саопшти Богишићу црногорски министар правде војвода Гавро Вуковић. Он је то учинио у априлу 1893. у Цавтату, кад је о томе потписан и специјални уговор у девет тачака.

Пошто је прихватио понуду да прими дужност министра правде у књажевој влади, Богишићева је брига била да детаљније проучи карактер приставне службе у Црној Гори, како би о њој припремио што бољи правилник о раду. Он је очекивао да такав правилник може да ступи на снагу већ почетком 1894.

Оно што га је, како изгледа, највише и руководило да прихвати министарску дужност била је жеља да се испуни „замашно предузеће“ новог издања нашега *Имовинског законика*. Као прво требало му је да пронађе „вјешта човјека“ којему би било стављено у дужност да сачини аналитички преглед читаве правне материје Законика („*table analitique des matiers*“). И поред тога што је *Ойшии имовински законик* „ради језика и стила био много и много хваљен“, Богишић је сматрао да неке апстрактне правне појмове треба обавезно „упростити“. А једно од најделикатнијих питања у припремама другог издања била је, дакако, Богишићева жеља да у Законику „подвргне промјенама“ и „нека мјеста више теоријске нарави“. Пошто је држао да је то „деликатан и важан посао“, желио је да о томе размијени мишљење „с каквим одличнијем пријатељем правником“.

Извјештавајући о овим намјерама књаза Николу почетком септембра 1894, у једном веома занимљивом писму, упућеном из Дубровника, Богишић истиче да „главни“ дио нових редакторских интервенција чине „преинаке и допуне у садржају самог Законика“. Настављајући да образлаже своје редакторске намјере, Богишић напомиње књазу – „Ви се, Господару добро сјећате, да таквих мјеста осим четири повеће групе има још приличан број... по свему Законику“. Из овога се, поред осталог, види колико је књаз Никола био упућен у све Богишићеве напоре да и друго издање досегне највећу мјеру легислативног казивања. На крају се показало да су Богишићева очекивања од помоћи домаћих правничких и филолошких стручњака остала само гола жеља; све послове морао је да обавља сам, уз повремена консултовања с књазом Николом. Говорећи о Богишићевим „преинакама“ у Другом издању законика, књаз Никола је само могао да констатује да су оне такве природе да му подижу „степен савршенства и умнајају практичну вриједност“. Због тога Друго издање, како је књаз истакао, потпуно „одговара живим потребама“. Иако су у њему „усавршена“ многа начела, оно се „није удаљило“ од Првог издања.

У Другом издању Богишић је многа имовинско-правна начела довео до савршенства. Зато правни историчари и теоретичари Друго издање и сматрају коначним Богишићевим текстом.

Друго издање штампано је у Паризу. Као што се види из Богишићева писма књазу Николи од 9/21. XI 1896, и оно је текло са доста тешкоћа, сличних онима приликом штампања првог издања.

На крају, ваља констатовати да су читаве генерације црногорских правника васпитаване, поред осталог, и на Општем имовинском закону. Није случајно да су у црногорској судској пракси и некад и сад правници-цивилисти уживали посебан углед.

На дужности црногорског министра правде Валтазар Богишић је остао до почетка 1899, уживајући и посебну црногорску пензију. Као што је наглашено, она му је додијељена као „скромна надокнада“ за „заслуге на изради Црногорског имовинског законика, којим је положио темељ правилнијему суђењу у Црној Гори и прославио име црногорско у најдаљем свијету“ (Записи, XXI, 1939, 53). Почетком фебруара 1899,

књаз Никола је, на Богишићеву молбу, потписао разрјешницу своје „отличном сотруднику“ (Исто, 55).

— · —

Вјероватно ће ослабити и изблиједјети легенде о вучедолској и фундинској сјечи 1876, о ударима и противударима у драматичној бици Девет крвавих дана у Острошком кланцу 1877, о тутњу црногорских топова са Вољуице и канонади турских топовњача испод Бара 1878, о стратешком смислу продора књажеве војске до ушћа Бојане у Јадранско море 1878, што је Николи I Петровићу Његошу дало углед војсковође; наступиће и вријеме кад ће заборавом бити прекривени многи његови напори на уређењу и проширењу Црне Горе, кад ће се само код ужих специјалиста говорити о његовим везама с ослободилачким струјањима у осталим југословенским земљама, што му је осигурало глас државника; а можда будуће генерације неће имати ријечи разумијевања за његово књижевно дјело; али је сасвим извјесно да ће се у једној области науке све снажније истицати дивљење према Општем имовинском законуку за књажевину Црну Гору, чијој је изради књаз дао немјерљив удио.

Branko PAVIĆEVIĆ

PRÉPARATIONS DE BOGIŠIĆ DANS L'ÉLABORATION DU
CODE GENERAL DE LA PROPRIÉTÉ
POUR LA PRINCIPAUTÉ DU MONTÉNÉGRO

R é s u m é

Le travail intitulé *Les préparations de Bogišić dans l'élaboration du Code général de la propriété* représente une étude quelque peu modifiée et complétée de celle qui avait été préparée pour le livre II « *Les Codes Monténégrins 1796-1916* ». Comme on le sait ce Recueil a été imprimé et les auteurs en sont le dr Radoslav Raspopović et moi-même.

Cette étude est principalement fondée sur les matériaux d'archives de l'ancien Ministère des affaires étrangères de la Russie impériale (Архив внешней политики России) dans lesquels l'auteur a trouvé, déjà en 1957, certains manuscrits de Bogišić inconnus jusqu'à présent.

Le but de l'auteur était de montrer, d'une manière chronologique, comment se sont déroulés les efforts entrepris par Bogišić pendant quinze ans à l'élaboration du *Code général de la propriété*, combien et de quelle manière certaines hautes personnalités du Monténégro et des Montagnes avaient participé à ses préparations, quelle était la part prise par le Sénat monténégrin pour faciliter la tâche du grand juriste dans ses efforts constants pour terminer au plus tôt la première version du manuscrit du Code. L'auteur a surtout porté une attention particulière pour montrer la contribution que le prince Nicolas Petrović a donné dans l'œuvre de Bogišić. De même, l'auteur s'est efforcé, dans la mesure des sources d'origine

---

disponibles, de mentionner tous les détails d'importance quant à l'aide apportée à cet illustre auteur de lois par des scientifiques de l'étranger, en particulier par les juristes allemands. Comme indiqué dans l'étude Bogišić avait aussi préparé, pendant l'élaboration définitive du texte du Code, le texte du *Code général de la propriété* en langue allemande afin de faciliter le travail de ses collègues de Berlin, membres de la commission de codification allemande. L'aide apportée à Bogišić en particulier par le juriste allemand Nojbauer lui a été extrêmement précieuse.